

УДК: 376-056.26:617.751.6:376.025.8

ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ ПРО ОБ'ЄКТИ НЕЖИВОЇ ПРИРОДИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

Наталія РАХУБА, спеціальний дошкільний навчальний заклад для дітей із порушеннями зору та інтелекту № 219 м. Київ, Україна

Висвітлюються результати експериментального вивчення стану сформованості уявлень про об'єкти неживої природи у старших дошкільників із порушеннями зору. Виявлені особливості уявлень про неживу природу розглядаються у трьох взаємопов'язаних компонентах: когнітивному, емоційно-ціннісному та поведінковому в період визначення готовності дітей старшого дошкільного віку до навчання в школі. Представлено методику діагностування та етапи дослідження. Визначено рівні узагальненості уявлень про об'єкти і явища неживої природи за когнітивним компонентом, відповідно до програмових вимог.

Ключові слова: дошкільники, порушення зору, уявлення про неживу природу.

Наталья РАХУБА, специальное дошкольное учебное заведение для детей с нарушениями зрения и интеллекта № 219, г. Киев, Украина

ОСОБЕННОСТИ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ОБ ОБЪЕКТАХ НЕЖИВОЙ ПРИРОДЫ У ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С НАРУШЕНИЯМИ ЗРЕНИЯ

Представлены результаты экспериментального изучения уровней представлений об объектах неживой природы у старших дошкольников с нарушениями зрения. Выявленные особенности представлений о неживой природе рассматриваются в трех взаимосвязанных компонентах: когнитивном, эмоционально-ценностном и поведенческом в период определения готовности детей к школе. Представлена диагностическая методика и этапы исследования. Определены уровни обобщения представлений об объектах и явлениях неживой природы по когнитивному компоненту, соответственно требованиям программы.

Ключевые слова: дошкольники, нарушения зрения, представления о неживой природе.

Nataliia RACHUBA, Special preschool for children with visual impairments and intellectual disabilities № 219, Kyiv, Ukraine

FEATURES OF CONCEPTION ABOUT INANIMATE NATURE OBJECTS OF PRESCHOOLERS WITH VISUAL IMPAIRMENTS

The article presents the results of an experimental study of the levels of conception about inanimate nature objects of older preschoolers with visual impairments. These features are considered in three interrelated components: cognitive, emotional and value, behavioral in the period of detection of children's readiness to school. Diagnostic techniques and investigation phases are presented. An available stock of conception about inanimate nature objects (water, rocks, soil, clay, sand) and a level of their generalization into the names are displayed at the first stage. Features of inanimate nature objects in the direct perception and usage of the available stock of ideas about it are assigned at the second stage.

Studying of personal experience of the child's interaction between particular objects of inanimate nature is conducted at the third stage.

The levels (initial, low, medium and high) of generalization of the conception of objects and phenomena of inanimate nature on cognitive component, according to the requirements of the program are defined. Evaluation criteria are defined.

The results of research are aimed at the development the methods of formation and correction of conception of inanimate nature objects.

Keywords: preschoolers, visual impairments, conception of inanimate nature.

У психології уявлення розглядаються у віковому плані як смислова установка особистості дитини, що виражає її відношення до навколишньої дійсності й охоплює інформаційний (погляди людини на світ і образ того, до чого людина прагне), емоційно-ціннісний (антипатія та симпатія по відношенню до важливих об'єктів) і поведінковий (готовність діяти по відношенню до об'єкта, що має особисте значення) компоненти.

Аналіз робіт О. Кононенко, З. Плохій зумовив нас виділити таку компонентну структуру формування уявлень про неживу природу в дітей старшого дошкільного віку: когнітивний (виявлення наявного запасу уявлень про об'єкти неживої природи), емоційно-ціннісний (виявлення уявлень про практичне призначення об'єктів неживої природи в житті та діяльності людей), поведінковий (уміння діяти з об'єктами неживої природи).

Метою статті є представлення результатів емпіричного дослідження та визначення особливостей сформованості уявлень про неживу природу в дошкільників старшого дошкільного віку за трьома окресленими компонентами.

Наше експериментальне дослідження передбачало виявлення когнітивного компонента уявлень дітей старшого дошкільного віку про об'єкти неживої природи: вода, каміння, земля, глина, пісок. Вибір даних об'єктів неживої природи був зумовлений тим, що вони найчастіше зустрічаються в навколишній дійсності, а також доступні для активного сприймання за допомогою збережених аналізаторів і практичної діяльності, що є важливою умовою формування уявлень.

Базами проведення експериментального дослідження були спеціальні дошкільні навчальні заклади для дітей із порушеннями зору №№ 219, 755, 704 дошкільних навчальних закладів загального типу №№ 203, 127 із березня 2012 р. до травня 2012 р. в період визначення готовності дітей старшого дошкільного віку до навчання в школі.

Для діагностичного обстеження було обрано 3 групи дошкільників (відповідно до гостроти зору з оптимальною оптичною корекцією):

- діти з нормальною гостротою зору;
- діти з пограничною гостротою зору (vis від 0,5 до 1,0);
- діти зі зниженою гостротою зору (vis до 0,4).

Всього в дослідженні взяли участь 136 дітей старшого дошкільного віку з них: 52 дітей з нормальною гостротою зору, 46 дітей із пограничною гостротою зору, 38 дітей зі зниженим зором.

Вивчення уявлень про конкретний об'єкт неживої природи відбувалося чотирма етапами. На всіх етапах діти дошкільного віку не обмежувалися в можливості практично діяти із запропонованими об'єктами.

Перший етап передбачав виявлення наявного запасу уявлень про об'єкти неживої природи (воду, каміння, землю, глину, пісок) та узагальнення цих уявлень у назвах. Дитині пропонували об'єкт неживої природи для обстеження, що знаходився в мисочці, ми просили розглянути його, при бажанні за допомогою дотикового сприймання та назвати. Наприклад, «Зараз ми з тобою розглянемо, що знаходиться в цій мисочці. Подивись уважно, якщо хочеш, можеш його помацати. Назви, що це?».

На *другому етапі* окреслювали ознаки об'єкта неживої природи при безпосередньому сприйманні та використанні наявного запасу уявлень про даний об'єкт. Дитині пропонувалося описати об'єкт неживої природи та назвати, який він ще буває у навколишньому середовищі.

На *третьому етапі* вивчали особистий життєвий досвід дітей старшого дошкільного віку зі зниженим зором, а саме узагальнення уявлення їх життєвих спостережень щодо конкретного об'єкта неживої природи. Тобто, дитині пропонували подивитися на об'єкт і пригадати, де вона бачила його в житті.

Нами були виділені такі рівні узагальненості уявлень дітей старшого дошкільного віку зі зниженим зором про об'єкти і явища неживої природи за когнітивним компонентом, що відповідають програмовим вимогам до певного вікового періоду:

- *початковий рівень* – упізнає та називає об'єкт неживої природи (вода, каміння, земля, глина, пісок);
- *низький рівень* – упізнає та називає об'єкт неживої природи, виділяє, розрізняє та називає його властивості при безпосередньому сприйманні;
- *середній рівень* – упізнає та називає об'єкт неживої природи, виділяє, розрізняє та називає його властивості при безпосередньому сприйманні та узагальнюючі сформовані раніше уявлення, називає конкретне розташування об'єкта в даний час, дає однозначні або неконкретні відповіді щодо розповсюдження об'єкта (вдома, на вулиці, в крані тощо);
- *високий рівень* – впізнає та називає об'єкт неживої природи, виділяє, розрізняє та називає його властивості при безпосередньому сприйманні та узагальнюючі сформовані раніше уявлення, називає від трьох місць розташування об'єкта в навколишньому світі.

Розглянемо результати вивчення рівнів сформованості уявлень про конкретні об'єкти неживої природи за когнітивним компонентом (*таблиця*).

Таблиця

Рівні сформованості уявлень про об'єкти неживої природи у старших дошкільників

Об'єкт неживої природи	Рівень сформованості уявлень	Категорія дітей			Середній показник
		Нормальний зір	Пограничний зір	Знижений зір	
Вода	початковий	—	—	—	—
	низький	40,4	54,3	71,1	55,7
	середній	36,5	37,0	28,9	34,1
	високий	23,1	8,7	—	10,6
Земля	початковий	5,7	32,6	47,4	28,6
	низький	46,2	39,1	42,1	42,5
	середній	34,6	19,6	10,5	21,6
	високий	13,5	8,7	—	7,4
Каміння	початковий	5,7	32,6	52,6	26,5
	низький	46,2	47,8	26,3	40,1
	середній	38,5	15,2	15,8	23,2
	високий	9,6	4,4	5,3	6,4
Пісок	початковий	9,6	34,8	57,9	34,1
	низький	48,1	50,0	36,8	45,0
	середній	30,8	13,0	5,3	16,4
	високий	11,5	2,2	—	4,6
Глина	початковий	38,5	67,4	86,8	64,2
	низький	40,4	21,7	13,2	25,1
	середній	17,3	8,7	—	8,7
	високий	3,9	2,2	—	2,0

Аналізуючи дані *таблиці* необхідно констатувати, що найвищі показники сформованості уявлень діти старшого дошкільного віку мають про такий об'єкт неживої природи, як «вода». Так, під час нашого дослідження початковий рівень сформованос-

ті уявлень про об'єкти неживої природи «вода» за когнітивним компонентом не був зафіксований у жодної дитини з нормальним, пограничним та зниженим зором.

Проаналізувавши дані всіх категорій дітей необхідно відмітити, що всі вони легко впізнали запропонований об'єкт неживої природи «вода».

У відповідях дітей із нормальним зором відмічалися чіткі знання про основні властивості об'єкта, вміння його диференціювати за зовнішніми ознаками та називати розповсюдження об'єкта. Так, наприклад, Софія Б., 6 р. 7 міс., розповіла: «У цій мисочці водичка, вона буває тепла, холодна, гаряча, прозора, брудна. Водичку можна побачити на морі, озері, в калюжі на вулиці після дощу». У свою чергу Поліна К. 6 р. 4 міс., відповідаючи на запитання, змогла не замислюючись упізнати об'єкт: «В мисці – вода». Якоюсь мірою дівчинка була здивована простотою завдання і запитала: «Для чого Ви мене про це питаєте? Всі ж бачать, що знаходиться в цій мисці і добре знають, що це. Дуже багато води знаходиться в річці Дніпро».

Дошкільники зі зниженим зором частково впоралися із поставленим завданням, вони легко впізнали об'єкт «вода», частково змогли назвати його властивості, але не змогли назвати більше трьох розташувань об'єкта в навколишньому світі. Таким чином, у них зафіксований більш низький (71,1%), у порівнянні зі зрячими (54,3 %) та дітьми із пограничним зором (40,4 %), рівень сформованості уявлень про об'єкт неживої природи «вода». Під час дослідження, у даної категорії дітей переважали правильні, але неповні відповіді, спостерігалась відсутність загальних уявлень про конкретний об'єкт, що вказує на несформованість уявлень із досліджуваної теми. Наприклад, Настя П. (6 р.5 міс., гіперметропія сер. ст., амбліопія обох очей, Vis OD 0,2, OS 0,2) розповіла: «Це вода, її я бачила вдома і садочку».

Найнижчі результати сформованості уявлень про неживу природу у старших дошкільників зафіксовані нами при обстеженні об'єкта «глина», в середньому у 64,2 % опитаних нами респондентів.

Розглянемо докладніше кожну категорію досліджуваних. Так, 38,5 % – із нормальним, 67,4 % – зі пограничним і 86,8 % – зі зниженим зором потрапили до початкового рівня сформованості уявлень про об'єкт неживої природи «глина». Розглядаючи об'єкт неживої природи «глина» майже всі відповідали, що це пластилін чи грязюка.

Так, 23,7 % дітей з пограничним зором та близько 50 % зі зниженим зором взагалі не змогли впізнати об'єкт, стверджували, що ніколи з ним не зустрічалися в житті, на наші запитання: «Назви що це?» казали: «Не знаю. Ніколи не бачив».

До низького рівня сформованості уявлень про об'єкт неживої природи «глина» потрапили переважно діти з нормальним зором (40,4 %) значно менша кількість респондентів з пограничним (21,8 %) і досить низька кількість дітей зі зниженим зором (13,2 %). Досліджуванні, які показали даний рівень намагалися доторкнутися до об'єкта «глина», щоб визначити деякі його властивості. Їхні дії були скуті, нерішучі, не впевнені, вони ніби чогось боялися.

Наприклад, Назар (6 р., 1 міс., збіжна косоокість, далекозорий астигматизм обох очей, Vis OD 0,8, OS 0,6) взявши в руки відповідь: «Глина – вона густа». Поліна (6 р., 5 міс., збіжна косоокість лівого ока. Далекозорість середнього ступеня. Амбліопія високого ступеня, Vis OD 0,2, OS 0,15) «Глина, вона жовта». Артем (6 р., 4 міс., збіжна косоокість лівого ока, Vis OD 0,4, OS 0,3) «Глина – це твердий пісок».

Діти, які потрапили, до середнього рівня розвитку уявлень про об'єкт неживої природи «глина» давали повні відповіді на поставлені запитання, але вони характеризувалися однотипністю, частіше за все діти бачили об'єкти тільки в найближчому своєму оточенні: в мисці на столі екзаменатора, в групі на занятті тощо. Наприклад, Максим (6 р., 5 міс., нормальний зір) розповів: «Глина – це речовина з якої можна ліпити щось. Бачив її в магазині, річці, в садочку». У свою чергу Соня (6 р., 1 міс.,

Міопія слабого ступеня обох очей, Vis OD 0,6, OS 0,7) «Глина вона така, як пластилін, зустрічалася з нею у садочку, вдома».

Високий рівень сформованості уявлень про об'єкт неживої природи «глина» зафіксований нами лише у 3,9 % зрячих дошкільників та 2,2 % дітей з пограничним зором. Але, разом з тим, респонденти, що потрапили в цю групу відвідують гурток з гончарста і тому так добре володіють знаннями про об'єкт неживої природи «глина».

Загалом, підсумовуючи результати досліджень рівня розвитку уявлень дошкільників усіх категорій про об'єкт неживої природи «глина» показав, що він характеризується як низький і, на нашу думку, пов'язаний із різким зниженням рівня спостережливості та недостатньої роботи у цьому напрямі педагогів та батьків.

Розглянемо дані *таблиці*, які стосуються результатів визначення рівнів сформованості у дітей старшого дошкільного віку уявлень про об'єкт неживої природи «земля» за когнітивним компонентом.

Так, початковий рівень вище названих уявлень показали 5,8 % старших дошкільників із нормальним зором, 32,6 % – з пограничним та 47,36 % – зі зниженим зором. Всі діти, які ввійшли в цю групу лише змогли впізнати та назвати об'єкт.

Необхідно також відмітити те, що відсоток дітей із пограничним та зі зниженим зором, які потрапили до цього рівня значно вищий порівняно зі зрячими дітьми. Якісний аналіз відповідей дітей із пограничним та зі зниженим зором показав, що їх уявлення про об'єкт неживої природи «земля» досить поверхові та носять формальний характер. Наведемо приклади відповідей дітей, які ввійшли в цю групу. Наприклад, Вероніка (6 р. 4 міс., непостійна збігла альтернуюча косоокість, далекозорий астигматизм обох очей, Vis OD 0,6, OS 0,7) «Земля це така крейда»; Діма (6 р. 3 міс., гіперметропічний астигматизм, амбліопія лівого ока, анізотропія, Vis OD 0,3, OS 0,2) на запитання «Що це?» відповів: «Це пісок. Він тільки чорний».

До низького рівня сформованості уявлень про об'єкт неживої природи «земля» потрапила майже однакова кількість старших дошкільників різних категорій, близько 46,2 % з нормальним зором, 39,2 % – з пограничним і 42,2 % – зі зниженим зором. Респонденти, які потрапили до цього рівня впізнали запропонований їм об'єкт, виділили та назвали його властивості при безпосередньому сприйманні. Наведемо приклади висловлювань при виконанні завдання: Микита (5 р. 10 міс., збіжна косоокість лівого ока, далекозорий астигматизм, амбліопія, Vis OD 0,5, OS 0,5) помацавши запропонований йому об'єкт відповів: «Земля – це наша планета. Вона дуже велика»; Вова (5 р. 10 міс., тотальне відшарування сітківки, ретинопатія недоношених 5 ступеня Vis OD 0,2, OS 0,2) сказав: «Миска з гряззю. Це така чорна грудочка».

Діти, які показали середній рівень сформованості уявлень про об'єкт неживої природи «земля» (в середньому 21,6 %) змогли не лише впізнати об'єкт, виділити, розрізнити та назвати його властивості, а й назвали конкретне розташування об'єкта в даний час, але давали однозначні або неконкретні відповіді щодо розповсюдження об'єкта в навколишньому світі. З цим завданням справився більший відсоток дітей з нормальним зором (34,6 %) ніж з пограничним (19,6 %) та зі зниженим зором (10,5 %).

Наприклад, Марія (5 р. 10 міс., далекозорий астигматизм обох очей, амбліопія обох очей Vis OD 0,6, OS 0,6). На поставлене запитання відповіла: «Це земля, я по ній ходжу і знаю, що вона м'яка і буває тверда».

Високий рівень уявлень про об'єкт неживої природи «земля» показали лише 7,4 % опитаних нами респондентів. Усім дошкільникам, які взяли участь у нашому експериментальному дослідженні було досить складно справитися із запропонованим їм завданням, а саме впізнати, назвати об'єкт неживої природи, назвати його властивості та назвати більше трьох місць розташувань об'єкта в навколишньому середовищі. Необхідно також відмітити, що в цю групу ввійшли лише діти із нормальною та по-

граничною гостротою зору. Серед старших дошкільників зі зниженим зором високого рівня уявлень про об'єкт неживої природи «земля» нами не виявлено.

Наведемо приклад відповіді дитини з пограничним зором: Максим (5 р. 10 міс., вроджена аномалія розвитку стекловидного тіла обох очей, Vis OD 0,7, OS 0,7) розповів: «Земля – це одна і та ж дорога. Я бачив землю за вікном, у селі, на дачі і тільки літом, зимою її не видно. Земля буває чорною, сірою, мокрою, твердою».

Один із об'єктів неживої природи, який ми визначили для рівня сформованості когнітивного компоненту уявлень про неживу природу у старших дошкільників «каміння». Розглянемо результати проведеного нами дослідження (таблиця).

Так, початковий рівень сформованості уявлень про об'єкт неживої природи «каміння» зафіксовано у значної частини дітей зі зниженим зором, (близько 52,6 %), у майже третини дошкільників із пограничним зором (32,61 %) та у незначної частини дітей з нормальним зором (5,8 %). Отже, можна констатувати, що більше половини опитаних нами респондентів зі зниженим зором мають лише загальний рівень знань про об'єкт неживої природи «каміння», тобто лише впізнали та назвали досліджуваний об'єкт.

Наприклад, Сергій (6 р., 8 міс., міопія слабого ступеня обох очей, Vis OD 0,6, OS 0,7) на запитання: «Що це?» відповів: «Це асфальт». Олександра (6 р., 4 міс., збіжна косоокість OS, Vis OD 0,3, OS 0,4) сказала: «Щось тверде» таку ж відповідь, або подібні давали й інші діти.

До низького рівня потрапила майже однакова кількість дітей – з нормальним (46,2 %) та з пограничним (47,8 %) зором і 26,3 % дошкільників зі зниженим зором. Усі діти, що ввійшли до даного рівня змогли назвати, розпізнати, виділити властивості об'єкта при безпосередньому сприйманні. Відповіді дітей були правильні, але переважно вони були неповні. Це свідчить про те, що у дітей наявні недостатній запас уявлень, а також словниковий запас, необхідні для позначення та опису об'єкта неживої природи «каміння».

Наприклад, Аня (6 р., 2 міс., непостійна збіжна косоокість, Vis OD 0,7, OS 0,7) відповіла: «Це каміння, воно тверде». Ярослава (6 р., 4 міс., постійна збіжна альтернуюча косоокість, гіперметропія се р. ст., Vis OD 0,3, OS 0,3) «Це такі тверді штучки, що лежать на піску».

Середній рівень був визначений у 38,5 % респондентів із нормальним, у 15,2 % пограничним та 15,8 % зниженим зором. Результати дослідження показали, що завдання для дітей із порушеннями зору виявилось складним, досить незначна кількість дітей змогла назвати однозначні розташування об'єкта в навколишньому світі і конкретне розташування об'єкта в даний час.

Назвати більше трьох розташувань об'єкта неживої природи «каміння» змогла досить мала аудиторія опитаних нами старших дошкільників різних категорій, що свідчить про загальний рівень знань у досліджуваних і навіть у дітей із нормальним зором. Наприклад, Аліна (5 р. 11 міс., нормальний зір «Каміння – це природний матеріал, він твердий, чорний, сірий, різномітної форми, зустрічається на вулиці. Я бачила його в камяних стінах, камяних сходах». Арсен (6 р. 3 міс., міопічний астигматизм обох очей, Vis OD 0,6, OS 0,8) зміг відповісти так, «Каміння буває шершаве, велике, важке, гладке. Його можна побачити на вулиці, у траві, на морі, знайти граючись на майданчику». Поліна (6 р. 9 міс., хоріоретиніт обох очей, Vis OD 0,07, OS 0,4) розповіла: «Це каміння воно дуже велике і маленьке, кругле. Бачила його на морі, вулиці, будівництві».

Досліджуючи об'єкт неживої природи «пісок» старші дошкільники з порушення зору часто плутали його із землею, вони мали низький пізнавальний інтерес до досліджуваного об'єкта, їхні відповіді були неповними та байдужими. Саме тому

більшість опитаних нами дітей зі зниженим зором (57,9 %) та значна частина з пограничним зором (34,8 %) показала початковий рівень уявлень про об'єкт неживої природи «пісок». Наприклад, Уляна (6 р., 8 міс., афакія після видалення вродженої катаракти, розбіжна лівостороння косоокість, амбліопія, Vis OD 0,2, OS 0,4) на запитання: «Назви що це?» сказала: «Це така земля».

Діти з нормальним зором під час проведення завдання були більш уважні, з великою зацікавленістю брали участь у дослідженні, брали в руки пісок і називали та визначали властивості піску. Відповідно зрячі діти мали значно глибші знання про об'єкт неживої природи «пісок». Адже лише незначна частина опитаних нами дітей даної категорії показали початковий рівень уявлень, близько 9,6 %.

Однак, аналізуючи результати *таблиці*, щодо сформованості уявлень про об'єкт неживої природи «пісок», необхідно відмітити, що старші дошкільники різних категорій хоч і досить часто зустрічалися з ним у природному середовищі та проявляли більший інтерес під час дослідження ніж діти зі зниженим зором, але все-таки їх рівень уявлень про «пісок» знаходиться на низькому рівні. Так, майже половина дошкільників із нормальним (48,18 %) та з пограничним зором (50,0 %) потрапила до даного рівня. Менша кількість дітей зі зниженим зором (36,84%) змогли виділити деякі властивості досліджуваного об'єкта. У відповідях усіх дітей, які показали низький рівень сформованості уявлень про об'єкт неживої природи «пісок» переважали найчастіше такі ознаки: *мокрый, сухий, коричневий, жовтий*.

Незначна кількість опитаних нами респондентів, у середньому 4,6 %, показали високий рівень уявлень про об'єкт неживої природи «пісок». Важливим для нашого дослідження є те, що в цю групу потрапили лише зрячі діти та діти з пограничним зором.

Наше подальше дослідження спрямоване на розробку методики роботи із формування та корекції уявлень про об'єкти неживої природи, а саме: «вода», «земля», «пісок», «глина» та «каміння» у старших дошкільників зі зниженим зором.

ЛІТЕРАТУРА

1. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» / Наук. кер. та заг. ред. О. Л. Кононко. – К. : Світич, 2009. – 430 с.
2. П л о х і й З. П. Формуємо екологічну компетентність молодшого дошкільника: навч.-метод. посіб. до Базової прогр. розв. дитини дошк. віку «Я у Світі» / З. П. Плохій. – К. : Світич, 2010. – 144 с.
3. Т у п о н о г о в Б. К. Дети со зрительными нарушениями: общение с природой / Б. К. Тупоногов // Проблемы этического и эстетического воспитания детей и молодежи с нарушением зрения : сбор. ст. – М. : «Школьный вестник», 2004. – С. 59 – 65.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Bazova prohrama rozvytku dytyny doshkilnoho viku «Ya u Sviti» / Nauk. ker. ta zah. red. O. L. Kononko, Kyiv, Svitych, 2009.
2. P l o k h i y Z. P. Formuyemo ekolohichnu kompetentnist molodshoho doshkilnyka : navch.-metod. posib. do Bazovoyi progr. rozv. dytyny doshk. viku «Ya u Sviti» / Z. P. Plokhyy, Kyiv, Svitych, 2010.
3. Т у п о н о г о в В. К. Dety so zrytelnyymy narushennyamy: obshchenye s pryrodoy / В. К. Tuponohov // Problemy etycheskoho y estetycheskoho vospytanyya detey y molodezhy s narusheniyem zrenyya : sbor. st. Moskov, «Shkolnyy vestnyk», 2004.